

over Horats til Martial og tilbage igen. Dette noget flimrende billede, der skyldes forfatterens ønske om at inddrage alle kilder, forhindrer læseren i at se en udvikling i administrationen af landbrugsejendommene over en periode på henved femhundrede år. Det er et spørgsmål, om man kan skildre en sådan administration meningsfuldt uden at inddrage de økonomiske aspekter, men dette er forfatterens valg, eller snarere fravalg. Bogen henvender sig således i høj grad til specialister.

Til gengæld må man sige, at forfatteren er endog særdeles velbevandret i sine kilder og i den meget omfattende moderne forskning. Især noterne vidner om en ganske suveræn beherskelse af hele lærdomsapparatet. Dette er måske meget karakteristisk for de krav, mange mener der må stilles til en disputats. Disse krav kan imidlertid – som det forekommer mig tilfældet her – gå ud over bredden af emnevalget. Nogle har hævdet, at historiens krise netop beror på den professionalisering af forskningen, der er fundet sted i de sidste årtier. Flere og flere skriver mere og mere om stedse mere detaljerede emner. Dette gælder ikke mindst inden for udforskningen af Antikken, der måske er den mest internationale del af historien. Afgørende for vor videnskabs relevans er imidlertid de problemstillinger der opstilles, og der er ingen tvivl om, at forfatteren her har været vel økonomisk i sin tematisering af problemerne.

Jens Erik Skydsgaard

GERDA BONDERUP: Cholera-Morbro'er og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie. Aarhus Universitetsforlag, 1994. 416 sider.

Interessen for medicin, sygdomme, læger og sundhedsvæsen har været stærkt voksende blandt historikere og andre humanister i de seneste årtier. Gerda Bonderup har med sin disputats »Cholera-Morbro'er og Danmark – Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie«, ydet et bidrag til denne forskning, på et hidtil stort set udforsket område: den danske koleraepidemi i 1853. Koleraen ramte kun større dele af Danmark én gang, men da til gengæld hårdt. I København blev 7.200 syge og 4.700 døde, i Århus blev 336 syge og 213 døde. Det var byerne, der blev ramt, og dér især de fattigste dele af befolkningen.

Bogen er rigt illustreret med fyldige billedtekster og et 30 sideres bilag med kilder, som er med til at give læseren en oplevelse af, hvordan

forholdene var i Danmark ved midten af sidste århundrede. Dette er disputatsens store fortjeneste, hvor den til fulde lever op til undertitlen. Vi bliver præsenteret for en lang række skildringer af forholdene i mange dele af samfundet. Gerda Bonderup trækker på en række kilder, især de forskellige myndigheders og institutioners arkiver, i det omfang de er bevarede, f.eks. lægeindberetninger og politirapporter, men også aviser og skillingstryk og i begrænset omfang skønlitteratur. Der gives en velskrevet skildring af mange sider af det danske samfund. Det må siges at være en anden fortjeneste ved bogen, at den ikke kun omhandler København, men også forholdene i andre byer og på landet. Da landet stort set ikke blev ramt af koleraen, er det naturligtvis begrænset med materiale derfra.

Grundigt og med mange eksempler beskrives, hvordan myndighederne i København og en række udvalgte provinsbyer og nogle landkommuner greb »kampen mod koleraen« an. Koleraen kom pludseligt til København, men myndighederne var dog ikke helt uforberedte, da de allerede under koleraepidemien i 1831 havde udarbejdet planer for, hvordan de og befolkningen skulle forholde sig, hvis koleraen skulle komme til Danmark. Arbejdet med at forhindre at koleraen spredtes indbefattede bl.a. husvisitationer, hvor myndighedspersoner og frivillige besøgte især de fattiges boliger for, hvis nødvendigt, at foreslå forbedringer, som kunne hindre udbredelsen af sygdommen. Det gjaldt især krav om renlighed. Disse visitationer åbenbarede en nød og elendighed, som visitatorerne ikke tidligere havde kendt, og materialet giver også Gerda Bonderup mulighed for at skildre, hvordan forholdene var for samfundets ringest stillede lag. I København flyttede man nogle af beboerne fra de værste slumhuse ud i teltlejligheder på voldterrænet, man sørgede for bospisning og oprettede særlige koleralazaretter.

Befolkningen reagerede naturligtvis også på koleraen, hvad den egentlig tænkte, er der, som altid, ikke meget kildemateriale til. Nogle forlod byerne, andre købte sig tryghed i en lang række midler mod kolera, det var gyldne tider for apotekerne, atter andre, ca. 500 personer valgte at bistå kolerabekæmpelsen ved at deltage i husvisitationer og pleje af de syge, dvs. udsætte sig selv for smitterisiko for at hindre koleraens udbredelse og hjælpe deres medmennesker. Der blev samlet penge ind over hele landet til at hjælpe de mest udsatte.

Til sidst skildres, hvordan myndighederne reagerede, efter at epidemien var ovre. Der kom gang i de eksisterende planer om kloakering, vandforsyning og forbedring af sygehusforholdene. Der blev oprettet sundhedskommissioner, som havde som ansvar at tilse de hygiejniske forhold i byerne mv. Alt dette tog dog meget lang tid. Den hurtige

reaktionsevne, som myndighederne havde udvist i en række forhold under epidemien, var en undtagelse. Læren fra koleraepidemien blev brugt igen, da koleraen ramte Korsør i 1857, dog uden at have synlige positive effekter. Korsør var den by, som havde den højeste dødelighed af kolera i hele landet. Men koleraen spredte sig ikke denne gang til resten af landet, det skete ej heller, da den truede fra Hamborg i 1892.

Konsensus

En tese gennem hele bogen er, at Danmark var et konsensussamfund, og at det prægede den måde, koleraen blev 'modtaget' på. Konsensus defineres som »den form for enighed og sammenhold samfundsgrupperne imellem, der viser sig ved, at man har tillid til hinanden, og at de forskellige grupper lever op til denne tillid« og »at der trods spændingerne samfundsgrupperne imellem i sidste ende træffes afgørelser, som man har kunnet tale sig til rette om« (s. 28), dvs. en gensidighed, en fælles opfattelse blandt de forskellige samfundsklasser eller -grupper. Det er også tale om et konsensussamfund, når der ikke er »voldsomheder med blodsudgydelse og tab af menneskeliv« (s. 29), hvilket må siges at være et lavt krav på konsensus. Gerda Bonderup mener, at »Krisetider afslører til en vis grad samfundets og individets »sande jeg«, derfor er det nemmere at *få øje på konsensus*, og jeg vil udråbe koleraen til sandheds- eller løgnedetektor« (s. 336, min fremhævelse) og at »befolkningen bakkede op omkring samfundsnormerne. Det er typisk for et konsensusland i en krisetid« (s. 241). Danmark adskilte sig fra andre lande som England, Frankrig og byer som Sankt Petersburg ved, at der ikke var nogen uroligheder, disse andre samfund betegnes som konfliktsamfund.

Når man som Gerda Bonderup fremstiller en hypotese, som afviger fra tidligere historieskrivning, hvor konflikterne i det danske samfund har haft en mere fremtrædende rolle, stilles der selvfølgelig større forventninger til dokumentationen af hypotesen. Jeg savner dog en egentlig dokumentation i afhandlingen for denne konsensus, dvs. for tilliden og samtalen, især dokumentation for, at de lavere klasser nærrede tillid og deltog i samtalen. Hvem talte med dem om, at de skulle flytte ud i teltejre, lade deres huse inspicere etc. Hvorfra ved forfatteren, at »alle var glade for« de rimelige vilkår man bød folk i teltejrene (s. 254)? Næppe fra udsagn fra de udflyttede. Eller hvorfra ved hun, at husvisitationerne med de frivillige »virkede yderst beroligende og tillidvækkende« (s. 255), og at »befolkningen opfattede deres besøg som en kærkommen hjælp« (s. 275)? En af de få kilder, Gerda Bonderup henviser til, og

det to gange, når talen er om befolkningens holdning, er lægen Emil Hornemanns artikel fra 1855. Han kan næppe kaldes et uhildet sandhedsvidne, involveret som han i allerhøjeste grad var i det arbejde, som han udtalte sig om befolkningens holdning til (s. 106, 336).

»Det vægtigste udslag af konsensus under hele kolerabekæmpelsen var og blev dog den kraftige opbakning, som de ansvarshavende fik af de mange frivillige hjælpere fra borgerskabet« (s. 33). Disse 500 menneskers handlinger skulle altså bære konsensusenes. At nogle mennesker udviste stort engagement og risikerede deres liv ved at deltage i husvisitationer mv. er selvfølgelig prisværdigt, men det er ikke udtryk for den gensidighed, konsensusbegrebet indebærer.

Andre steder i afhandlingen siges Danmark at være et konsensusfund, fordi der ikke var nogen synlig modstand og fordi befolkningen gjorde, som myndighedspersonerne sagde, at de skulle gøre: »der herskede stort set god orden og en udpræget lydighed..« (s. 274), »i starten udviste de (aviserne) pli...« (s. 274). Spørgsmålet er, om lydighed og pli er det samme som tillid, eller om det er tale om underkuelse. Gerda Bonderup mener ikke, at befolkningen var underkuet, siden den i 1848 ikke benyttede »en social og politisk krise ude i Europa til rigtigt at slå til« (s. 30). Dermed mener hun at have afvist Jens Engbergs analyse af samme periode.

Et eksempel på at myndighederne ikke forventede opstand, var ifølge forfatteren, at de hele tiden, i næsten alle byer, umiddelbart fortalte indbyggerne om koleraens udvikling, antallet af døde mv. Det kan også siges at være en forudsætning for de forebyggende foranstaltninger, at befolkningen var klar over problemets omfang. Forhold, der kunne tale imod konsensushypotesen bliver nævnt, men alligevel negligeret. F.eks. har nogle hævdet, at op mod 40.000 københavnere forlod byen pga. koleraen. Gerda Bonderup mener, og sandsynligvis med rette, at det snarere var 13.000, eller 10% af byens befolkning, dvs et meget lavere tal. Men alligevel var det en betragtelig mængde mennesker, som flyttede ud af byen. Roen og besindigheden kendte sine grænser. Nogle, de rige, ville alligevel have forladt byen om sommeren, men koleraen medførte »at livet på landet skulle begynde så ufrivilligt pludseligt, og alle tog afsted på samme tid« (s. 207).

Påstanden om, at Danmark skulle adskille sig fundamentalt fra andre lande, afkræfter Gerda Bonderup nærmest selv i konklusionen, hvor vi får en gennemgang af forskningen om koleraen i andre lande set i relation til oprør-konsensus dikotomien. Gennemgangen viser, at selv om befolkningens reaktion i en del andre lande var voldsom, synes det snarere at være undtagelsen end regelen. Selv i en by som Hamborg,

hvor koleraen vendte tilbage i 1892, og som ifølge Gerda Bonderup i de forudgående år havde været præget af uro, forholdt befolkningen sig rolig, og Socialdemokraterne samarbejdede med myndighederne (s. 330).

Gerda Bonderup forfølger sin hypotese gennem hele bogen. Men kunne man ikke vælge at anskue koleraen ud fra den modsatte tese, nemlig at koleraen skabte en situation, som fik mennesker til at reagere anderledes end de plejede? Meget i disputatsen tyder på, at koleraen fik mennesker til at samles, som var det i forhold til en ydre fjende, dvs. lade eksisterende modsætninger ligge. Mod dette kan man selvfølgelig argumentere, at kun et 'konsensusfund' ville reagere på denne måde. Spørgsmålet er, om begrebet konsensusfund overhovedet er særlig velegnet, og om det er meningsfuldt at stille tingene så sort-hvidt op, sådan at enten er der tale om konfliktsamfund eller konsensusfund.

Forfatteren omtaler et fald i kriminaliteten (s. 241), og at aviserne indledningsvis, og mod sædvane, forholdt sig ukritiske og støttende til myndighederne. Kunne dette ikke tyde på at der var tale om en atypisk periode med en atypisk adfærd? Gerda Bonderup skriver, at oppositionspresen i denne sag forholdt sig mindre kritisk end ellers: »Oppositionen var, omend ikke harmoniseret, så dog pacificeret« (s. 37). Er pacificering det samme som konsensus? »Fædrelandet kørte sin aggressive linje videre« (s. 37). Dvs. brød konsekvent med konsensus. Aviserne forlod konsensuslinjen allerede før koleraen var overstået (s. 196-202). Bonderup viser selv, at den berømmede konsensus svækkedes betragteligt, efter at faren var overstået. »I krisens stund havde man glemt disse uoverensstemmelser samfundsgrupper og -institutioner imellem, men da faren var drevet over dukkede de op til overfladen igen, og det betød en lammelse af de ansvarshavende organer« (s. 282).

Gerda Bonderup refererer historikeren Michael Durey for at beskrive det engelske samfund i den samme situation og periode som præget af magtbalance til forskel fra konsensus: »Det antagonistiske classesamfund var dermed stabiliseret på en måde, som koleraen ikke kunne vælte« (s. 326). Var det sådan, at der også i Danmark snarere var tale om magtbalance mellem myndigheder og en svagere (mere underkuet?) underklasse i stedet for konsensus? I Moskva kom det stort set heller ikke til oprør »fordi man gik mere lempeligt frem, hvad der var typisk for den gamle metropol med sit patriarkalske styre« (s. 108). Var dette patriarkalske styre udtryk for konsensus eller paternalisme? Var de danske forhold udtryk for konsensus eller paternalisme? Bonderups konsekvente søgen efter konsensus gør hende uopmærksom på andre mulige forklaringer.

Mangel på oprør kan være udtryk for opbakning, konsensus, det kan

også være udtryk for, at samfundet præges af magtbalance, at befolkningen er underkuet eller at koleraen er en slags undtagelsestilstand, hvor befolkningen står samlet. Jeg har ikke med denne gennemgang søgt at hævde, at Gerda Bonderups tese om konsensusfundet nødvendigvis er forkert, selv om jeg tvivler på den, men påpeget alternative tolkningsmuligheder, som det ville have været interessant om Gerda Bonderup havde behandlet mere indgående, i stedet for bare at afvise.

Social kontrol

Gerda Bonderup argumenterer som nævnt imod, at det var underkuelse, der fik den danske befolkning til at gøre, hvad der blev sagt, bl.a. ved at tage afstand fra forestillingen om social kontrol, som hun definerer som en »strategibestemt socialisering« (s. 337). Dvs. en bevidst påvirken af befolkningens adfærd. »For befolkningen støttede de ledende på en måde, som et socialiseringsprojekt alene slet ikke ville have kunnet fremmane«, i stedet for handlede man »i overensstemmelse med nogle fælles værdier og normer« (s. 337). Disse fælles normer kunne jo netop være et resultat af en socialisering, som indbefattede social kontrol eller en civilisationsprocess, et begreb Gerda Bonderup selv bruger (s. 319).

Tanken om, at forskellige forholdsregler som undervisning, sygdomsbehandling, hygiejniske foranstaltninger mv., kunne have andre formål og effekter, end at gøre almuen mere vidende og raskere, nemlig at udøve social kontrol f.eks. at øge arbejdsdisciplinen og villigheden til at følge landets love og myndighedernes påbud, afvises således af Gerda Bonderup. Jeg tror, at afvisningen hænger sammen med, at mange forskere kun har set denne sociale kontrol og disciplinering som noget negativt. Gerda Bonderup har en meget positiv opfattelse af myndigheder og øvrighedspersoner, eller ansvarshavende som hun foretrækker at kalde dem, og deres forhold til befolkningen. At der skulle ligge elementer af social kontrol eller disciplinering i deres aktiviteter som motiv og/eller effekt passer ikke ind i billedet. Hun taler om »den evindelige mistænkeliggørelse af reformatorerne motiver« (s. 158). Gerda Bonderup vil hellere se »de sociale reformer, der kom fra sidst i oplysningstiden, som et forsøg på at hjælpe de nødstedte« (s.159). Hertil kan siges, at ønsket om at hjælpe utvivlsomt har været et motiv, i hvert fald for nogle reformatorer, men det udelukker ikke, at de også kunne have haft andre motiver, eller, og det mener jeg er centralt, at de opfattede opdragelsen og disciplineringen af de nødstedte som en hjælp. Det ville, ifølge mange af disse reformatorer, være bedre for folk i arbejderklassen,

hvis de passede deres arbejde, levede mere sædeligt, drak mindre etc., det stod ikke i modsætning til barmhjertigheden. Gerda Bonderup hævder, at tanken om, at de hygiejniske foranstaltninger også kunne have en opdragende funktion, først var noget læger og andre kom i tanke om bagefter. »At foranstaltningerne så også fik en »disciplinerende« effekt blev en »sidegevinst«, som man i koleraskrækken nok ikke havde tænkt over, endsiige lavet langtidsplanlægning for« (s. 122). Det er sandsynligt, at man ikke tænkte på de disciplinerende effekter i forbindelse med de akutte tiltag mod koleraen, men de udgjorde en væsentlig del af arbejdet for at forbedre befolkningens sundhed, hvad følgende citat kan illustrere. En af de mere fremtrædende læger i kolerabekæmpelsen, Emil Hornemann, havde allerede i 1850 udtalt, at man skulle oprette lokale sundhedskommissioner for at »fremme ikke blot deres (de arbejdende og fattige Klassers) fysiske men ogsaa deres moralske Fremskridt«, de skulle have gode boliger og en vis bekvemmelighed »hvorefter ikke blot den legemlige, men ogsaa den aandelige Sundhed og Sædeligheden kan udvikles.« (Bibliotek for Læger 1850 s. 126 og 139.). Moralsk opdragelse blev ikke opfattet som noget negativt og ikke som adskilt fra det hygiejniske.

Dokumentation

I en bog, som sikkert vil vække manges interesse for emnet, er det en skam, at noteapparatet, som er fyldigt, alligevel til tider er meget ufuldstændigt, f.eks. i gennemgangen af koleraens historie i udlandet og Danmark. Mange forhold beskrives, uden at kilden angives. Nogle gange kommer påstande, som kan undre, f.eks. at Frederiks Hospital sjældent havde flere end 150 senge (s. 50), uden kildeangivelse, på trods af at det blev bygget med 300 senge. Hvis den påstand var rigtig, ville der mange år have ligget mere end en patient i de fleste senge, hvad der ikke foreligger beretninger om. Dette kan være en af få svipsere, som jeg uheldigvis vidste noget om, det kan også være udtryk for en nogle gange lidt lemfældig omgang med data.

Når Gerda Bonderup vil konkludere og trække de store linjer op, er forbindelsen til kildematerialet desværre ofte svækket. F.eks. fremføres en række i og for sig interessante påstande om, hvordan befolkningen opfattede dette og hint og hvordan den handlede, uden kildeangivelser, som også vist ovenfor. Den autoriserede sundhedssektor hævdes nærmest at have fortrængt den folkelige sundhedssektor. Dette hævdes alene på grundlag af, at det i mange tilfælde var befolkningen, der meldte de syge (s. 276). En anden ofte fremført påstand, som jeg aldrig har set

ordentlig dokumentation for, og som her fremføres helt uden kildeangivelse, er, at »Befolkningen nærrede dog en sand rædsel for disse nye sygehuse . . . sygehusene opfattedes som det sikre sidste trin før døden..« (s. 52).

Gerda Bonderup er så optaget af sin tese, at kilderne ofte fortolkes uden tilstrækkelig følsomhed over for de modsætninger og modsigelser, der kan være i dem. Det er godt at drive en tese, det giver anledning til diskussioner, som kan gøre os klogere, men det kan også gøre os mindre opmærksom på forhold, der ikke passer med den. Nogle gange kan læseren selv danne sig en opfattelse af kildebelægget, og måske komme til en anden konklusion. Som når en stakkels fattig mand i Århus vender hjem, efter at hans hjem var blevet desinficeret, og finder, at alt hans bohaver er væk. Sundhedskommissionens udsending havde brændt det. Manden klager, og politiet foretager en grundig undersøgelse af sagen, man forhører desinfektøren og naboer og undersøger lejligheden. Desværre kendes ikke resultatet af undersøgelsen, men Gerda Bonderup konkluderer, at »historien illustrerer, at de ansvarshavende var yderst effektive under bekæmpelsen, og samtidig yderst tålmodige, når de skulle følge en sag op« (s. 316). Man kunne også sige, at myndighederne var noget hensynsløse og nævenyttige i deres indgreb og unødigt mistænksomme og sendrægtige i deres opklaring. Dette som et eksempel på det lys, stort set alle kilder bliver fortolket i.

Forfatterens forforståelse farver undertiden vurderingerne ud over det videnskabelige. Det gælder, når det siges om *Fædrelandet*, at den »kørte en uforsonlig linje i sin sædvanlige grove stil,« mens de andre aviser kritiserede Den overordentlige Sundhedskommission »i en rolig og rimelig tone« (s. 196). Mindre åbenbar er tendensen i teksten, når Gerda Bonderup kritiserer andre forskere uden at referere deres teorier rigtigt. F.eks. påstår hun i sit forsvar for lægerne, at Ian Waddington hævder, at lægerne ville have patienterne ind på sygehusene for at de dér kunne blive patienternes overordnede (s. 50). Det er dog ikke Waddingtons budskab. Pointen er, at der med sygehusene kom en ny patient-læge relation, nemlig mellem lægen og en gruppe patienter, han aldrig tidligere havde mødt, de fattige. Den satte lægen i en position, hvor han ikke var økonomisk afhængig af patienten og selv socialt højere placeret. Denne nye relation påvirkede lægevidenskabens udvikling ved at den muliggjorde studier af patienterne, eksperimenter og obduktioner, også i Danmark. De pårørende skulle f.eks. have en gyldig grund til at modsætte sig, ellers blev der foretaget obduktion på ligene fra Frederiks Hospital. At dette blev muligt, var hverken i Danmark eller andre lande det samme som, at det var motivet for at oprette sygehusene. Her

fortolker Gerda Bonderup Waddington for vidt. Virkningerne af en bestemt nyskabelse behøver ikke alle at være tilsigtede. De gode viljer giver ikke altid de ønskede resultater.

Sammenfattende kan man sige, at disputatsen giver et mangesidet billede af Danmark omkring midten af sidste århundrede, især ved konkrete eksempler på og billeder af de fattiges levkår, og af myndighedernes, borgerskabets og avisernes reaktioner på koleraen. Den giver også anledning til refleksion over centrale emner i socialhistorien, som konsensus mellem samfundsklasserne og social kontrol, og er derved et interessant bidrag til den historiske debat.

Signild Vallgård